

Sárközy Miklós (1976) iranista, a KRE BTK Ókortudományi Tanszékének egyetemi tanársegéde. Kutatási területe a késő ókori és kora középkori Irán és Közép-Ázsia története, kultúrtörténete.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Párthia öröksége Perzsiában. Arsakida (párthus) legitimációs kihívások a Szászánida Birodalomban* (2007/3).

Irán és Izrael közös gyermeke

Nagy Kürosz emlékezete az elő-ázsiai forrásokban

Sárközy Miklós

II (Nagy) Kürosz (Kr. e. 559–530) az ókori Kelet valaha létezett legnagyobb birodalmának, az Óperzsa Birodalomnak volt a megalapítója. A dél-iráni méd vazallus perzsa törzsfőből alig egy generáció alatt világbirodalmat teremtő uralkodó alakja, tettei mély hatást gyakoroltak az utókorra. Nagy Kürosz (óperzsául Kuruš) nevéhez olyan katonai sikerek fűződnek, mint Mezopotámia, Kis-Ázsia, Szíria, Palesztina és Közép-Ázsia villámgyors meghódítása és azok sikeres pacifikálása.

Kürosz alakja, ahogy az ilyen esetekben szinte törvényszerű, nyomott hagyott a későbbi emlékezetben. Bár a Nagy Sándor-regényekhez hasonló Nagy Kürosz regényfolyam nem alakult ki, de Kürosz alakja és tettei több népcsoport, kultúra hagyományában önálló életet kezdtek élni. A három legfontosabb Kürosz-tradíció a zsidóságnál, a klasszikus antik hagyományban és magában Iránban alakult ki.

A zsidó hagyomány igen jól ismert és dokumentált: az Ószövetségben Ezra, Ézsaiás és a Krónikák 2. könyvében található több-kevesebb utalás az óperzsa uralkodóra. A babilóni fogság megszűntetése miatt egyedül Kürosz (héberül Kores) az, akit a próféta, hasonlóan a zsidó királyokhoz, nem zsidó létére az Isten felkentje névvel illetett (Ézs. 45:1).¹

A görög-latin hagyományban is jól ismert Kürosz alakja. Hérodotosz óperzsa novellái, Kürosz születésétől, melyek erős sémi hatást tükröznek, egészen haláláig igen terjedelmesen foglalkoznak az első óperzsa nagykirállyal. Mellette főleg Xenophón Nagy Kürosz regénye, a *Kürupaideia* említhető meg, mely sok helyen Hérodotosztól eltérően mutatja be Nagy Kürosz alakját, valamint a Kürosz-legendakör

fontos elemei: Knidoszi Ktésziasz Kürosz-fragmentumai. Ktésziasz adatai ugyancsak a Hérodotosztól eltérő hagyományt őriztek meg Kürosz származásáról, fiatalságáról.

A Nagy Küroszhoz köthető óperzsa kori iráni hagyomány is szinte abban a pillanatban elindult, ahogy az uralkodó Közép-Ázsiában lehunyta szemét. Monumentális, máig álló síremléke Paszargadaiban, Dél-Iránban is alátámasztja ezt. Paszargadai későbbi s jól ismert óperzsa politikai központ, Plutarkhosz szerint óperzsa királyi koronázóhely (*Artaxerxész* 3), a dinasztia alapítójának rezidenciája utódai alatt is fontos szerepet játszott. Kürosz sírja és a körötte kialakított, szigorúan őrzött óperzsa *paradeiszosz* egészen Nagy Sándor hódításáig érintetlen maradt.

Kürosz személye ismert volt az óperzsa korban is, neve, tettei Xenophón szerint az óperzsa igricek révén gyakorta megénekelt témák voltak. II. Dariusz híres fia, a szakirodalomban csak ifjabb Kürosz néven emlegetett herceg neve és személye Nagy Kürosz sze-

II. (Nagy) Kürosz sírja, Paszargadai, Irán (a szerző felvétele)

mélyének tiszteletére utal az Akhaimenida-dinasztia későbbi időszakában.

Nagy Küroszt Nagy Sándor is nagy tiszteletben részesítette, személyes példaképének tekintette, felkereste paszargadai sírját, és később megbüntette a sírt kifosztó makedón katonákat.²

Nagy Kürosz a párthus és a szászánida Iránban

Az előzmények tükrében azt gondolhatnánk, hogy Kürosz alakja a későbbi időkben is töretlenül fennmaradt Iránban. Hiszen egy ekkora jelentőségű uralkodó emléke nem halványul el egyhamar. Főleg, hogy nyugatabbra a klasszikus, a zsidó és az erre épülő későbbi keresztény tradíciókban töretlenül továbbélt az első óperzsa nagykirály alakja. Éppen ott ne maradt volna fent Kürosz-hagyomány, ahol élt? Pedig első látásra ez történt!

A forrásokban szegényes párthus korban (Kr. e. 3. – Kr. u. 3. század) egyetlen iráni kútfő sem utal Nagy Küroszra. Mindez részben magyarázható a párthusoknak a perzsáktól eltérő északkelet-iráni gyökereivel. Irániak voltak ők is, de más földrajzi és részben eltérő kulturális háttérrel. Mégis, egy idő után a Kr. e. 2. század végétől, II. Mithridatész korától fogva a párthus királyok tudatosan vettek át óperzsa eredetű titulusokat és legendákat saját hatalmuk alátámasztására. Ám Kürosz alakja ezek közt sosem szerepelt.

Kürosz neve nem ismert a hellenisztikus és párthus kori Persziszben sem, ahol a Kr. e. 3. század és a Kr. u. 2. század közötti időkben uralkodó ottani szeleukida, majd párthus vazallus (ún. frataraka) fejedelmek sem viselik a Kürosz nevet, ellentétben a Dareiosz és az Artaxerxész, valamint más óperzsa személynevek középperzsa megfelelőivel, melyek szívósan továbbéltek.

A helyzet a Szászánida-korban sem változik meg (Kr. u. 3–7. század). Ez azért érdekes, mert ez a dinasztia kifejezetten erősen használta az óperzsa legitimitációt saját hatalmi igényei alátámasztására. Szűkebben nézve, a Szászánidák annak tudatán túl, hogy ők egy korábbi nagy dinasztia örökösei, és hitük szerint vér szerinti leszármazottai, első látásra az Akhaimenidákról vajmi kevés ismerettel rendelkeztek. A tulajdonképpeni Akhaimenida-dinasztia tagjai közül csupán két személy alakja maradt meg legendáikban, I. Dareiosz és III. Dareiosz.³

Amellett, hogy az óperzsa korra vonatkozó genuin szászánida forrásaink szegényesek, és nem nyújtanak elégséges támpontot a tekintetben, hogy a Szászánidák milyen ismeretekkel rendelkeztek az Akhaimenidákról, érdemes megvizsgálni, vajon léteztek-e olyan csoportok és olyan hagyományok, melyek a Szászánida Birodalom területén rendelkeztek információval az Akhaimenidákról, és esetleg továbbíthatták-e azt, vagy hatást gyakorolhattak a szászánida hagyományra. Itt két csoportot érdemes megvizsgálni: a szászánida-kori zsidóságot és a keresztényeket.

A rendelkezésünkre álló források alapján úgy tűnik, hogy az Akhaimenida-kor emlékezetét ápoló hagyomány, főleg a zsidóság révén, ha periférikusan is, de megjelent a Szászánida-korban egyes szászánida királyok környezetében.

A zsidóság és egyes szászánida uralkodók kapcsolata a 4–5. század fordulójától válik szorosabbá. Mind talmudi, mind kö-

zépperzsa források tanúsága szerint is bizonyos, hogy I. Jazdgird (399–421) a mezopotámiai zsidóság fejének lányát, Súsánduhktot vette el feleségül és későbbi örököse, V. Bahrám (421–438) is e frigyből született. Közélebről nem ismert I. Jazdgird a zsidók és keresztények iránti érdeklődésének oka, de egyes talmudi források szerint az uralkodó igen barátságos kapcsolatban állt mezopotámiai rabbikkal, és maga is rendelkezhetett némi homályos ismerettel bizonyos ószövetségi könyvekről. Ez a szélesebb szellemi érdeklődés később is továbbélt, V. Bahrám fia és örököse, II. Jazdgird (438–454) egy keresztény forrás szerint birodalma minden nagy vallásának könyveiből olvastatott fel magának.⁴

Mindezek az utalások azért érdekesek a zsidóság esetében, mert ha csak részben igazak ezek a zsidó-szászánida szellemi kapcsolatok, például Nagy Kürosz alakjának akkor is ismertté kellett volna válnia a szászánida uralkodók számára. Az ókori zsidó hagyományban a babilóni fogságnak véget vető Nagy Kürosz jelentősége fundamentális, alakja túllép az Ószövetségen, jelentős személyiség a posztbiblikus zsidó hagyományban, a Talmudban és a midrásokban, és központi alakja a középkori zsidó-perzsa irodalomnak. Erre jó példa, hogy a Talmudban egy helyen szójátékot üznek a Kürosz név héber *Krš* alakjával, azt a héber *kšr* (törvényes, helyes, „kóser”) anagrammájának véelve és így látva bizonyítottnak Kürosz zsidóságot: így birkóztak meg azzal a kissé zavart keltő ténnyel, hogy a zsidóság egy nem zsidó személynek köszönheti szabadságát, babilóni rabságból történt kiszabadulását.⁵ De Kürosz alakja a középkori zsidó perzsa irodalomban is meghatározó jelentőségű, s nem egyszer zsidó ősokeket, zsidó származást tulajdonítanak neki.⁶

A zsidó mellett nem zárhatunk ki keresztény hatást sem. A Kr. u. 5. században a nesztoriánusok helyzetének konszolidálódása nagymértékben idealizálta a szászánida uralkodókról alkotott iráni keresztény vélekedéseket. Mindennek ékes bizonyítéka az az eddig kevésbé ismert 6. századi nesztoriánus keresztény forrás, mely I. Khuszrav (531–579) szászánida uralkodót „új Kürosznak” nevezi, párhuzamot vonva a híres óperzsa fejedelem, Nagy Kürosz és a késő szászánida periódus meghatározó királya között.⁷

Emellett ismert, hogy az örmények és a szintén keresztény kaukázusi albánok jelentős egyházi és történeti irodalommal rendelkeztek a Kr. u. 5. század óta. Az örmény egyházi szerzők (Khorénéi Mózes, Agathangelosz, Szebeosz, Elise és mások) igen komoly antik és egyháztörténeti műveltséggel is rendelkeztek, az 5–7. században nagyszámú antik szerzőt fordítottak le részben vagy egészben klasszikus örményre. Ez azt eredményezte, hogy számos óperzsa uralkodó nevét és hozzájuk köthető eseményt ismerhettek meg.

A Szászánidákkal kortárs örmény forrásunk, Khorénéi Mózes írásaiban az alábbi óperzsa uralkodóneveket és személyeket találhatjuk meg: Nagy Kürosz, (II.) Kambüszész, I. és III. Dareiosz, Xerxész, Artaxerxész.⁸

Az antik történetírói és a biblikus hagyomány ismerete, benne az óperzsa dinasztiaival, tehát bizonyosan jelen volt a szászánida Iránban, de főleg annak nyugati peremvidékein és főleg vallási kisebbségek, a zsidóság és a kereszténység csoportjai révén. Ám ezzel együtt is túlzás lenne arról beszélni, hogy maga a szászánida udvar e nyugati hatások alá került volna. Néhány esetben ki lehet mutatni a közvetlen kapcsolatot,

de a dinasztia nem került huzamosabb időre nyugati kulturális befolyás alá. Az iráni hagyomány zsidó és keresztény kapcsolatai ezzel együtt maradandóak, túléltek a Szászánidákat, de a szászánida Iránban szerepük láthatóan korlátozott.

A zoroasztriánus kajánida legendakör dominanciája

A zsidó és keresztény kulturális hatások szerepének korlátozottságát a szászánida Iránban államvallásként elfogadott zoroasztriánus egyháznak tudhatjuk be. Az iráni vallástörténet a Szászánida-kort a zoroasztriánus egyház virágkoraként tartja számon. Az évszázadokon keresztül fejlődő, alakuló zoroasztriánus egyház ekkor, a 3–7. század során megszerzi a vallási, kulturális, jogi és nem egy esetben a világi hatalom tekintélyes részét. Vallási és kulturális téren a zoroasztriánus befolyás végig igen domináns.

A több mint négyszáz éves Szászánida-kori zoroasztriánizmus – forrásaink alapján – már szinte a kezdetektől hatást gyakorolt a dinasztiaira is. A különböző hagyományok eddigi meglehetősen sűrű szövevényében a korszak kezdetétől fogva új elemként jelenik meg a különféle avesztai eredetű mítoszok sora, melyek vallási jelentőségükön túl konkrét dinasztikus elemeket is tartalmaztak.

Az időbeliség mellett számunkra legalább annyira fontos a térbeli dimenzió is. Az Aveszta szövegei, akármelyik csoportját, akár az óavesztai, akár az újavesztai szövegeket nézzük is, földrajzilag túlnyomórészt nem Nyugat-Iránhoz és végképp nem az óperzsa dinasztia bölcsőjének számító Pársza (Fársz) tartományhoz kötődnek. Mindebből mi következik? Az, hogy az Aveszta mítoszai, legendái teljesen más miliőben játszódnak, más nevekkkel, más dinasztiaikkal, mint amit az óperzsa vagy az antik (zsidó-keresztény) hagyomány tükröz. A két hagyománycsoport között jóformán nincs kapcsolat, nincs átfedés.

A legfontosabb, eredetileg az Avesztából származó hagyomány a Kajánida-dinasztiaira vonatkozik, amely döntő hatást gyakorolt a Szászánidákra. A máig bizonytalan eredetűnek tűnő Kajánidák nevei, legendái alapján teljesen világos, hogy azok alapelemeikben sem köthetők az óperzsa dinasztiahoz. Minden tekintetben egy attól eltérő hagyományt, eredetet tükrözhetnek, mely talán az ún. „Aveszta népének” királyi dinasztiaját örökölte meg erősen elmosódott formában. Mivel róluk más forrásból nem áll rendelkezésünkre semmilyen adat, és régészeti adatok sem erősítik meg létezésüket, ezért csak avesztai, illetve a szászánida-kori mítoszok támasztják alá létezésüket.

A kajánida tradíció döntően uralta a 4–7. század szászánida dinasztikus névadási hagyományait, és Iránban messze kiszorított maga mellől minden más tradíciót. Ez a törekvés erős zoroasztriánus hatást tükröz, mert mindezek a nevek alapvetően az Aveszta egyes könyveire és azok középperzsa kommentárjaira mennek vissza.⁹

A Kajánidák zoroasztriánus legendái következtében a Szászánida-korban az egykori óperzsa dinasztia emlékezete szinte teljesen kitörlődött. Csak egy-két nyoma maradt meg ebben a mesterségesen megszerkesztett uralkodói listában, melyben messze túlsúlyban szerepelnek a kajánida hagyomány uralkodói. Úgy tűnik, hogy a Szászánida-kori zoroasztriánus egyház

is érzekelte, hogy a Kajánidák és az Akhaimenidák esetében két, egymástól alapvetően különböző tradícióról van szó. Emiatt az egykori zoroasztriánus redaktorok a Szászánida-korban valamelyest szükségét érezték, hogy az egymástól merőben eltérő avesztai (kajánida) és akhaimenida emlékezetet összhangba hozzák egymással. Az egykori redaktorok erre a Kajánidák harmadik generációjának „megalkotásakor” tettek kísérletet, ahova beillesztették az akhaimenida I. és III. Dareiosz neveit.¹⁰

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a két mítosz összeszerkesztéséből melyik lett az erősebb: a Kajánidáké. A Szászánida-korban uralkodó zoroasztriánus egyház ízlése szerint jóval szerényebb formában az Akhaimenidák mítoszt is integrálták a Kajánidák rendszerébe. A Szászánida-korra viszonylag korlátozottan ismert I. és III. Dareioszból így lettek derék kajánida királyok. Egyben Nagy Kürosz személye ekkor szoríthatott ki csaknem véglegesen az iráni hagyományokból, mert őt a kajánida hagyományok már egyáltalán nem ismerik.¹¹

Innentől fogva, az iszlám korban a zoroasztriánus kajánida legendakör lett a hivatalos szászánida műltszemlélet, az akhaimenida hagyományok a perifériára szorultak. Később ez került bele a legtöbb klasszikus perzsa irodalmi, történeti munkába, függetlenül attól, hogy ezek kinek a megbízásából és mikor készültek. Erre jó példa a pehlevi zoroasztriánus forrásokból gazdagon merítő Firdauszi-féle *Sáhnáme*, a 10. század végén, 11. század elején született óriási epikus alkotás. A korábbiaknál sokkal hosszabban, színesebben meséli el a különböző kajánida királyok kalandjait, egyértelműen őket téve meg a legdicsőségesebb iráni dinasztiaának. Miközben a *Sáhnáme* mit sem tud a zsidó-keresztény forrásokban ismert óperzsa dinasztiairól.

A kora középkori muszlim tudományosság és a preiszlám Irán történetiszemlélete

Irán a 7. században a szászánida állam bukásával, az Arab Kalifátus hódításával az iszlám világ része lett. Társadalmi, kulturális viszonyai alapjaiban változtak meg. Az addig állam-egyházi szerepet betöltő zoroasztriánus egyház privilegizált helyzete is megszűnt. Az iráni történeti hagyományok két úton haladtak tovább.

Egyfelől továbbra is erős volt a korábbi zoroasztriánus kajánida legendakör hatása, mely a Kr. u. 1000 körül megjelenő klasszikus perzsa hősepikában (Firdauszi) és a valamivel későbbi szerelmi epikában (Nizámi Gandzsavi) is uralkodó tradíció maradt. Másfelől azonban, ha csekélyebb mértékben is, de kimutatható egy másik hagyomány, mely a muszlim tudománytörténethez kötődik. A kialakuló iszlám tudományosságon belül a preiszlám Iránnal kapcsolatos történetírói adatok és az iszlám kezdetére ismertté vált különféle, zoroasztriánus, Akhaimenida-kori, zsidó-keresztény, klasszikus hagyományok sajátos szintézisben kristályosodtak ki. A kétségtelenül megmaradó és a klasszikus perzsa irodalomban továbbra is monopolhelyzetben levő zoroasztriánus gyökerű, nemzeti és érzelmi alapú iráni műltszemlélet mellett a koraiszlám periódusban megindul egy racionális, az iráni nemzeti múltat kevésbé előtérbe helyező irányzat is, amely alapvetően az arab tudományosságban gyökerezik.

Olyan szerzők, mint Al-Tabarí, Al-Bírúni, Hamza Iszfaháni, Ibn al-Balkhí, szemben Firdauszival, nem elsősorban a perzsa nemzeti múlt feltámasztásában jeleskedtek, sokkal inkább az Abbászida Kalifátus különböző népcsoportjai iránt élt bennük egyfajta néprajzi, történeti érdeklődés.

Ezek a szerzők mind muszlimok, érdeklődésük egyetemes, az egész iszlám világ történelmére kiterjed. Nem kötődnek a zoroasztriánus egyházhoz, a felemelkedő iszlám kulturális miliójében nőnek fel. Bár minden esetben irániakról van szó, ám az iráni múlthoz való viszonyuk nem érzelmi alapú, sokkal inkább tudományos töről fakad. Sokkal inkább a korabeli arab tudományosság eredményeit követik, semmint hogy az iráni nemzeti hagyományok iránti nosztalgia dicsőítése lenne a céljuk.

Ekként minden forrást figyelembe vesznek, mely munkáikhoz szükséges, és nem érzelmi alapon vagy saját személyes hagyományaik szerint szelektálnak. Ugyanolyan távolságot tartanak a zoroasztriánusoktól, mint egyéb, a kalifátus területén élő vallási kisebbségektől. Az antikvárius kíváncsiságával válogatnak a különböző nemzeti hagyományok között. Legtöbbjük olyan közegben él, melyben erősek az élő zoroasztriánus hagyományok is, de ezek helyett ők az iszlám kultúrát és az arab nyelvet választják (Al-Tabarí, Al-Bírúni, Hamza Iszfaháni). A későbbi szerzők pedig térben és időben már túl messzire kerültek a régi Irántól, a zoroasztriánus egyház az ő korukra kicsi és gyenge közösséggé válik (Ibn al-Balkhí, Mírkhvand).

E szerzők szellemi magatartása tehát minden tekintetben különbözik az iráni nemzeti mítoszt a kora iszlám korában továbbéltető csoportokétól. Számukra a részben az antik hagyományokon és az antik tudományosság példáin, részben pedig az iszlám saját tradíciói alapján megszülető arab tudományok, az arab történetírás alapvetően racionális és logikai alapú módszerei és következtetései elsődlegesek az irániak mitikus és érzelmi alapú mesemondásaival szemben.

Ezek a szempontok dominálnak az iráni múlttal kapcsolatos írásaikban is. Al-Bírúni és mások minden rendelkezésre álló adatot felhasználnak szintéziseikhez. Ekként találkozik a zoroasztriánus hagyomány a zsidó-keresztény források adataival. Az arabofil hajlamairól elhíresült, amúgy khvárizmi – tehát a régi iráni világ egyik leghíresebb területéről származó – Al-Bírúni egész munkássága higgadt és racionális megközelítésről árulkodik. Ez a racionálitás vezérli akkor is, amikor megpróbálja rekonstruálni a régi Perzsia királylistáit.

Al-Bírúni óperzsa királylistái

Al-Bírúni (977–1050 k.), a kora iszlám kori arab tudományosság hőroza, igen fontos adatközlő a korabeli Irán népeinek történelméről, néprajzáról, vallási hagyományairól.¹²

Az enciklopedikus érdeklődésű szerző számos alkotásának egyike, az *Áthár al-Báqija* („Fennmaradt emlékek”) című, a preiszlám világ emlékeiről, ünnepeiről, szokásairól, kalendáriumairól szóló munka rendkívül sok adatot őrzött meg, amelyet máshonnan már nem is ismerünk. Az iráni múltszemlélet terén Al-Bírúni legfontosabb hozzájárulása témánkhoz egy igen érdekes, az *Áthár al-Báqija* 6. fejezetében olvasható királylista.

Al-Bírúni tudatosan igyekezett különböző forrásokat összehasonlítani, azok ellentmondásait kiküszöbölni. Jól ismerte a zoroasztriánus hagyományt, de legalább ekkora érdeklődést tanúsított a zsidó-keresztény források iránt is.

Az *Áthár al-Báqija* 6. fejezetében meglehetősen részletességgel tárgyalja a két, egymástól divergáló hagyományt az iráni múltból. Egyfelől több verzióban és több forrásból ismerteti az iráni dinasztikiák zoroasztriánus felfogását, és ebben nem is különbözik a korábban ismertetett rendszertől. Másfelől azonban Al-Bírúni műveiben két olyan iráni uralkodólistát is ismertet, mely jól láthatóan nyugati forrásokra megy vissza, és a klaszszikus ókori auktoroktól, valamint az Ószövetségből ismert óperzsa uralkodók neveit említi.

Az alábbi táblázatban megpróbáltuk a rendelkezésünkre álló adatokat rendszerezni és ezeket változtatás nélkül közreadni. A két eredeti táblázat mellett feltüntettük a szöveg modern perzsa és angol fordításának adatait is, mivel kisebb eltérések mutatkoznak közöttük.

Al-Bírúni listája egyértelműen tanúsítja nyugati források beható és tudós ismeretét. Hiszen a táblázat, kisebb következtetései, illetve a teljesen hibás uralkodási dátumok ellenére mindegyik óperzsa uralkodót jól ismeri (az igen rövid ideig uralkodó Bardiját és II. Xerxészt leszámítva).

Néhány bizonytalanság azonban szembevetőd. Ezek egyfelől a nyilván különböző kéziratok háttérre vezethetőek vissza, melyeket nem volt, nem lehetett módunk ellenőrizni. Lássuk ezeket a belső anomáliákat!

Az első arab változat egy libanoni, bejrúti kiadásból származik. A lista szövege elvileg meg kell hogy egyezzen a harmadik és negyedik oszlopban szereplő perzsa és angol fordításokkal. Ám néhány ponton jelentős különbségek mutatkoznak. A legfontosabb elem, hogy a perzsa és angol verzióban a táblázatban Al-Bírúni megpróbálja megfeleltetni az egyes óperzsa uralkodókat a kajánida hagyomány egyes fejedelmeivel, míg a rendelkezésünkre álló arab kiadásban ennek nyoma sincs. A szövegek kiadásának előszavából gyaníthatjuk, hogy ennek az eltérő szöveghagyomány lehet az oka.

Konja Ürgencs (Gurgandzs) középkori romjainak látképe (Észak-Türkmenisztán), ahol egykoron Al-Bírúni élt és dolgozott egy ideig (a szerző felvétele)

Al-Bírúni első listája (arab) ¹³	Al-Bírúni második listája ¹⁴ (<i>Canon Masudicus</i> MS. Elliot, fol. 29a, angol)	Modern perzsa verzió ¹⁵ (<i>Áthár al-báqija</i>)	Angol verzió (<i>Áthár al-Báqija</i>) ¹⁶	Történetileg ismert óperzsa uralkodó és uralkodási évszáma
D'ryws (Dáriusz) al-M?d? al-awwal	Darius the Median	D'r'y (Dáráj) Máhi awwal ki D'ryws (Dáriusz) básad	Dârâ almâhî ie. Darius	?
Kwrš (Kúrus?) bání Bajt al-Muqaddasz	Cyrus	Kwrš (Kúrus?) ki Kaikhuszrau aszt	Koresh, i. e. Kaikhusrau	II. (Nagy) Kürosz Kr. e. 559/553–530
		Qwrs (Kúrus?) ki Luhrászp aszt	Cyrus, i.e. Luhrasp	?
Qwmsws (Qúmbuszús?)	His son Cambyses	Qmbwzs	Kambyses	II. Kambüszész Kr. e. 530–522
D'ryws (Dáriusz)	Darius the son of Vish-tasp	D'r'y (Dáráj) thání	Dârâ II.	I. Dareiosz Kr. e. 522–486
'rthšst (Artahsaszt?) al-awwal	Artaxerxes ('rthss'rwh?), i.e. Ardashîr Longimanus	Ardašîr b. 'khšwywš ki bmqrwš ya byqdwšy mu-laqqab aszt ya'nî darázdaszt	Ardashîr ben Xerxes called makrokheir, i.e. Longimanus	I. Artaxerxész Kr. e. 465–424
		Khusrau duwwum	Khusrau II	?
	Darius Nothos	Sghd n'tws (Szogdianosz, Nothosz?) b. Khusrau	Sogdianus, Notos ben Khusrau	Szogdianosz (Szekündianosz) Kr. e. 424
D'ryws (Dáriusz)				II. Dareiosz Nothosz Kr. e. 424–404
'rthšst (Artahsaszt?) al-th?n?	Artaxerxes dhu'l -tadbir	Ardašîr b. Dáráj thání	Ardashîr ben Dârâ II.	II. Artaxerxész Kr. e. 404–358
	Artaxerxes Ochus	Ardašîr-i szivvum	Ardashîr III.	III. Artaxerxész Kr. e. 358–338
	Arses ben Ochus	'rsys (Arses?) b. 'khws (Ókhoz, i.e. III. Artaxerxész?)	Arses ben Ochus	Arsész Kr. e. 338–336
'khws (Ukhúsz?)				?
Srwn (rrwn, fsrwn ???)				?
D'ryws (Dáriusz) b. 'rsykh	Darius ben Arsak	D'r' (Dárá) ákharín-i mulúk-i Irán	Dârâ the Last king of Persia	III. Dareiosz Kr. e. 336–330

Al-Bírúni remekül felismeri, hogy a Szászánidák és a pártus dinasztia előtt (ez utóbbit egyébként elég zavarosan ismereti) létezett még egy nagy dinasztia (vagyis az óperzsa), és érzékeli a két hagyomány ellentmondását. A zoroasztriánus hagyományból ismert kajánida uralkodók és a nyugati hagyományból ismert akhaimenida nagykirályok listáját időnként megkísérli megfeleltetni egymásnak. Mai szempontból nézve a megfeleltetés és az óperzsa lista ugyan nem tökéletes, de számos érdekességet tartogat.

A lista elején egy bizonyos „méd Dareiosz” áll. Nem lehet rekonstruálni ugyan, hogy itt kire gondol Al-Bírúni, de figyelemre méltó a médekre való utalás a kora iszlám korban, amikor egyéb formában teljesen elhalványult a médek emlékezete.

Al-Bírúni listájában hosszas történelmi hallgatás után megjelenik Nagy Kürosz, akit a két zoroasztriánus és zsidó-keresztény hagyomány megfeleltetése jegyében a kajánida Kaj Khuszravval azonosít szerzőnk. Az arab listában Nagy Kürosz neve mellett a „szentélyépítő” (Bání Bajt al-Muqaddasz) jelző áll, mely egyértelműen a második jeruzsálemi szentély építésének kezdeteire és a zsidók babilóni fogságának végére utal. Ez a többi kiadásban nem szerepel, de a megjegyzés zsidó forrásra

mehet vissza. Kürosz személyének őszösvetségi gyökerű ismeretét tükrözi az arab *Kwrš* alak is Al-Bírúninál.

Néhány félreértés ezzel együtt is marad a listában. Egyfelől az egyik listában két Kürosz áll egymás után, amit nem tudunk értelmezni. A második Kürosz talán az ifjabb Küroszra utalhat (igaz, ő sosem lett óperzsa király), esetleg a meglehetősen kevésbé ismert I. Küroszra, ennek azonban ellentmond, hogy előbb áll Nagy Kürosz alakja és utána az ismeretlen Kürosz. De az is lehet, hogy Al-Bírúni valamilyen homályos okból kifolyólag megkettőzte Nagy Kürosz alakját. Az Al-Bírúni-féle „második” Küroszt e lista Kay Khuszrav utódjával, Luhrászp-pal azonosította.

Emellett érdemes egy pillantást vetni a többi óperzsa uralkodó adataira is. Ugyancsak őszösvetségi vagy talmudi forrásokra mehet vissza néhány óperzsa királynév is: az *'hšyrš* (Ahasírúš, Ahasvérus, Xerxész), *'rthšst* (Artahsaszt, Artaxerxész), *Kwrš* (Kúrus, Kúriš, Kürosz) formák világosan héber vagy arámi vagy részben örmény (Artahšast) közvetítésre engednek következtetni, és esetükben kizárható az antik történetírói hagyomány.

Máshol azonban éppen a klasszikus források hatása tükröződik: a *Qwmsws* (Qúmbuszús?, Kambüszész), *D'ryws*

(Dáriusz, Dareiosz), *Sghd n'wš* (Szughd Nutúz, Szogdianosz Nothosz), *'khws* (Ukhúz, Ókhosz), *'rsys* (Arszisz, Arszész) alakok világosan mutatják Al-Bírúni görög vagy latin forrásainak hatását.

Ugyancsak antik hatás lehet, hogy Al-Bírúni ismeri I. Artaxerxész antik forrásokban említett melléknevét, a „hoszszúkezü”-t. Az itt említett *bmqrwš* vagy *byqdwšy* talán a görög *makrokheir* romlott alakja lehet. A II. Artaxerxész neve mellett a második listában álló *dhú'l-tadbir* jelző („elhatározással, tervvel rendelkező”) esetleg II. Artaxerxész ismert antik melléknevének, a görög *mnémónmak* (emlékező, jó emlékezőtehetségű) lehet valamilyen halovány visszatükröződése.

Al-Bírúni listájában összemosisodik a rövid ideig uralkodó Szeküندانosz és II. Dareiosz Nothosz („a fattyú” Dareiosz) alakja, akiket egy személynak értelmez az egyik felsorolás.

III. Dareiosz apjának Al-Bírúni Aršakot vagy Aršykot adja meg, ami nyilván elírás, hiszen antik források említik, hogy III. Dareiosz apját Arsamésznek (Aršamának) hívták. Itt talán egyszerű félreolvasásról lehet szó.

Al-Bírúni királylistája és összehasonlító táblázata tehát tudós kísérletnek tekinthető, mely megpróbálja hitelesen rekonstruálni a különböző mítoszok között felbukkanó adatokat. Nézzük meg, van-e még ezen kívül más olyan forrás, amely szintén meghaladja a zoroasztriánus hagyományt.

Ibn al-Balkhí Kürosz-legendája

Al-Bírúni listája mellett van még néhány olyan forrásunk, amelyben szintén megjelenik Kürosz. Ezek a klasszikus arab és perzsa források (Al-Tabarí, Hamza Iszfaháni, Masz'údí, Dínávarí Mírkhvand) igen érdekes apokrif Nagy Kürosz-legendákat őriztek meg, melyek, hasonlóan Al-Bírúnihoz, az iráni zoroasztriánus hagyományt kísérlik meg összeegyeztetni ószövetségi adatokkal. Hely hiányában e források közül egy korai perzsa forrás, Ibn al-Balkhí Kürosz-legendáját vizsgáljuk meg az alábbiakban. Ibn al-Balkhí – a 11. század második felében élt dél-iráni perzsa krónikáíró – a korabeli Fársz tartomány legendáit és főleg a szászánida periódushoz kötődő történeteket gyűjtött össze *Fársznáma* („Fársz tartomány könyve”) című munkájában.

A *Fársznáma* alapvetően a Kajánida–Akhaemenida leszármazás Szászánida-kori konstrukcióit közli az iráni uralkodók listájában. Ez nem is különös, hiszen Fársz az egykori szászánida állam bölcsője volt, amelynek uralkodó ideológiája még a 11. században is erősen hathatott.¹⁷

Ibn al-Balkhí művében egy kivételt tesz, amikor Bahman b. Iszfandjarról ír. Bahman, a Kajánidák harmadik uralkodógenerációjának tagja különös jelentőséget nyer e szövegben.¹⁸ Bahman b. Iszfandjár legendája teljes mértékben a zsidók babilóni fogságának és II. Nagy Kürosz ezzel kapcsolatos ószövetségi történetének (Ezra könyve stb.) kora iszlám kori perzsa parafrázisa:

A Kajánidák mitikus uralkodóinak listája

A Kajánidák I. generációja
Kaj Kavád
Kaj Kávusz
Kaj Khuszrav
A Kajánidák II. generációja
Luhrászp
Gustászp
Szpendádád
A Kajánidák III. generációja
Bahman (Ardasír)
Humáj
Dáráj (Dará) b. Bahman
Dáráj b. Dará
Fírúzsáh

És Bahman b. Iszfandiár nagyon kegyes és egyenes jellemű volt, és őt hosszúkarú Ardasír Bahmannak hívták amiatt, hogy számos tartományt foglalt el. És Bahman elment, és kifosztotta Szisztánt, és megölte fivérét, és Róma ellen vágatott számtalan seregével, és adót vetett ki rájuk. És Bakht al-Naszr (Nabú-kudurri-uszur) Irak és Szíria kormányzója volt az ő (ti. Bahman) parancsa révén ugyanúgy, ahogy apja és nagyatyja parancsa által. Attól a Bahmantól követ érkezett Jeruzsálembe, és a zsidók előljárója megölte azt a követet. Azután Bahman odaküldte Bakht al-Naszrt, mígnem az bosszút nem állt, és megölte azt a zsidó előljárót és családját. És volt egy Színá nevű férfi, és őt kinevezte a zsidók élére. És neki a Szidqijá címet adta. És amikor Bakht

al-Naszr Babilónba jött, az a Szidqijá ott Jeruzsálemet el-lene fordította, és felkelést szított. Akkor Bakht al-Naszr visszatért Jeruzsálembe, és elfogta Szidqiját, és kifosztotta Jeruzsálemet. És Szidqijá fiát börtönben tartotta és megvakította, majd pedig megölte. És a zsidókat Jeruzsálem-től megfosztotta, és a jeruzsálemi szentélyt lerombolta. És Bakht al-Naszr azt követően negyven évig élt. És amikor Bakht al-Naszr elhunyt, volt neki egy fia, akit Nimródnak hívtak, és egy ideig apja helyén uralkodott. Utána volt egy fia, Bilt (?) al-Naszr, ő ugyanúgy apja tisztségét kapta meg, de nem ismerte mesterségét, és Bahman letétette őt, és helyére Kírust (vagy Kírast, Kúroszt) nevezte ki. És Bahman hatalommal ruházta fel Kírust, és megparancsolta neki, hogy tartsa jól Izrael népét, és küldje őket vissza saját lakhelyükre, és bárkit, akit Izrael népe választ, azt a személyt nevezze ki az élükre. Ők Dánielt választották – legyen béke vele. És ennek a Kirusnak ez a leszármazása: Kirus b. Ahasvirús egyikének lánya volt. Anyját Asinnak (?) hívták, és Kirus anyjának fivére a Tórát tanulta, és Kirus nagyon bölcs és elmés volt, és Jeruzsálemet felépítette Bahman parancsára. És visszaadta a zsidóknak mindazt, ami Bakht al-Naszr kezében vagy embereinek kincstárában vagy Bahman kincstárában a zsidók vagyonából, négy lábú állataiból és értéktárgyaiból megmaradt. És néhány történetíró azt állította, hogy Izrael népe prófétájának egyik könyvében arra találtak, hogy Isten – aki áldassék és dicsértessék és éljék – azzal küldte Bahmant (a földre), hogy „én téged kiválasztottalak és Messiássá tettelek. Körül kell metélned, és be kell tartanod a (zsidó) vallási törvényt, és jól kell tartanod Izrael népét, és vissza kell küldened őket Jeruzsálembe, és fel kell építened Jeruzsálemet”. És Bahman ugyanígy tett, és e tevékenysége elnyerte az Isteni kegyet, és ama könyv neve Kirus. És Bahman annyja Saul próféta – béke legyen vele – gyermekeitől származott, és Bahman felesége, akit Ráhabnak hívtak, Rákhabu'am (Roboám), Salamon fia nemzetségének lánya volt. És Ráhab fivérének, Zerubbábelnek egy ideig Kánaán és Izrael népének királyságát adta addig, míg Zerubbábel meg nem halt. (A szerző fordítása.)

E történet szerint Bahman háborúba keveredik Bakht al-Naszrral (= Nabú-kudurri-uszur), és a Cidkijja (Szidqijá) idején Bakht al-Naszr által Babilónba hurcolt zsidókat megszabadítja Bakht al-Naszr unokájától, Balt (Bult, Bilt?) al-Naszrtól (Bél-sarra-uszur?). Bahman Babilónba egy bizonyos Kírust (= Kürosz) nevez ki uralkodónak. Ennek a Kírusrak Bahman megparancsolta, hogy tartsa jól a zsidókat. A zsidók Kírus helytartósága alatt hazatérésükkor Dániel prófétát választották vezetőjüknek. Ibn al-Balkhí megadja Kírus családfáját is, eszerint apja Áhaswárús (= Ahasvérus, Xerxész), akinek apját szintén Kírusrak hívják, és kiderül, hogy Kírus anyai ágon maga is zsidó származású, ekként Kürosz élete az Eszter legendakörrel fonódik egybe.¹⁹

A történet szerint azonban Isten kiválasztotta nem Kürosz, hanem Bahman lesz, akinek Isten megparancsolja a körülméltelkedést és a jeruzsálemi szentély felépítését. Meghökkenő módon az egész történetet leíró könyvnek Ibn al-Balkhí szerint *Kírus* a címe. Ibn al-Balkhí leírása végén kiderül, hogy Bahman anyja a bibliai Saul király leszármazottja volt, Bahman felesége pedig Dávid házába tartozott.

A meghökkenő elemektől hemzseggő történet kétségtelenül erős ószövetségi háttérrel rendelkezik. Sajnálatos módon nem ismerjük Ibn al-Balkhí forrásait. A jól ismert ószövetségi alakok, Cidkijja, Zerubbábel, Dániel mellett Ibn al-Balkhí több óperzsa uralkodó nevét is említi (Kürosz, Xerxész).

A legenda legizgalmasabb része viszont talán az, amikor a kora iszlám kori perzsa történetíró a vélhetően ószövetségi forrásokból táplálkozó legendát megkísérli összekötni az általa is oly jól ismert Kajánida-dinasztia egyik alakjával. Erre Bahman alakja tűnt megfelelőnek, aki nem csupán belép az ószövetségi történetbe, de részben át is veszi Kürosz funkcióit. Ibn al-Balkhínál Kürosz epizodista csupán, ám Isten felkentje valójában Bahman, akiről kiderül, hogy nem véletlenül, hiszen maga is kötődik a zsidókhoz származása és családja révén. Ibn al-Balkhínál Kürosz szintén zsidó származású, de hangsúlyozottan Bahman babilóni helytartójaként jelenik meg.

Ibn al-Balkhí nem áll egyedül azzal, hogy Bahmant választja főszereplőjéül. Más korabeli muszlim szerzőknél szintén látható hasonló törekvés. Míg Ibn al-Balkhínál Bahman nem mosódik egybe Kürosszal, addig Masz'údí²⁰ és Hamza Iszfaháni²¹ azt állítja, hogy a zsidók által ismert Kürosz megfelel az irániak Bahmanjának.

Végeredményben Ibn al-Balkhí e története a második példánk arra, hogy egyes szerzők a kora iszlám korban tudatosan, racionális eszközökkel próbálták kiküszöbölni a vélt ellentmondásokat az iráni múlthoz kapcsolódó eltérő hagyományok vizsgálatakor.

Konklúzió

A fentiekből jól látszik, hogy az iráni történeti hagyomány kialakulásának, formálódásának, különböző csatornáinak számos tisztázatlan és bizonytalan pontja van. Mindez további munkára és továbbgondolkodásra készteti a témával foglalkozó szakembert.

Az iráni preiszlám hagyományok között több egymástól karakteresen elváló hagyományláncolatot lehet felfedezni, melyek eltérő forrásokból fakadnak. Az óperzsa, a kajánida (zoroasztriánus), a zsidó, az antik-keresztény és a párthus hagyományok egymás mellett éltek, és olykor kialakultak közöttük természetes vagy mesterséges szintézisek, mint pl. az óperzsa és kajánida hagyományok között a kora iszlám korban. Máskor viszont minden földrajzi és időbeli közelség és lehetőség ellenére nem alakult ki szerves kapcsolat az eltérő tradíciók között, ahogy annak a Szászánida-kori példáját láthattuk.

Egyértelműnek látszik, hogy az iszlám korszak elejére kristályosodó hivatalos iráni hagyományban domináns szerepet játszott a kajánida konstrukció, mely a korban befolyásos zoroasztriánus egyház írástudóinak köszönhetően született meg. Ebből (részben érthető kulturális okok miatt) teljesen kiszorultak a zsidó és az antik-keresztény elemek. És így kiszorult Nagy Kürosz alakja is.

Az iszlám idején azonban kétfajta tendenciát lehet észlelni: egyfelől az irodalmi, epikus hagyományban az előbbi óperzsa-kajánida hagyomány magasztalódik fel, kiegészülve egyéb, főleg keletiráni elemekkel. Ennek nagyszabású emléke Firdauszi *Sáhnáméja*.

Másfelől viszont korai muszlim tudósok tollából születtek olyan tudós, az iráni hagyomány minden oldalát ismerő és mindegyiktől az iszlám jegyében távolságot tartó munkák, amelyek nem idegenkedtek a zsidó, illetve az antik-keresztény források tudatos felhasználásától sem. Al-Bírúni és Ibn al-Balkhí a legjobb példák erre.

Néhány ilyen korai muszlim szerző azon túl, hogy beemeli a zsidó és antik-keresztény forrásokat, megkísérli ezeket a hagyományokat egységes szintézisbe foglalni. Logikai eszközökkel felismerik az eltérő hagyományok különbségeit, és erőfeszítéseik nyomán tudós konstrukciók születnek, melyek egyesítik a kajánida-zoroasztriánus és a zsidó-antik-keresztény források adatait. Így kerül azután vissza Nagy Kürosz alakja az iráni kultúrába, igaz, sem Al-Bírúni, sem pedig Ibn al-Balkhí Nagy Küroszra vonatkozó adatai nem váltak széles körben elterjedté, szemben a Küroszra a feledés fátylát hajtó iráni epikus hagyománnyal.

Nagy Kürosz igazi iráni újrafelfedezéséhez a nyugati kultúra és tudományosság eredményei szükségeltettek a 19–20. század folyamán.

Jegyzetek

- 1 Netzer, A., „Some Notes on the Characterization of Cyrus the Great in Jewish and Judeo-Persian Writings”: *Acta Iranica* 26 (1974) 35.
- 2 Paszargadai és Nagy Kürosz sírjának leírását lásd D. Stronach, „Excavations at Pasargadae. Second Preliminary Report”: *Iran* 2 (1964) 21–39; uő, *Pasargadae. A Report of the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Oxford, 1978; R. A. Schmitt – A. S. Shahbazi – M. A. Dandamayev – A. Zournatzi, „Cyrus”: *Encyclopaedia Iranica Online*, 1993 (www.iranica.com); A. S. Shahbazi, *Ráhnamá-i dzsámí-i Pászargád* (Paszargadai teljes leírása), Síráz, 1379/2000.
- 3 Ahogy Theodor Nöldeke megjegyzi, „Von den Achämeniden kennt die gewöhnliche persische Tradition bekanntlich nichts als die Namen zweier Dârâ”; Th. Nöldeke (szerk.), Al-Tabarí, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen Chronik des Tabari*, Leyden, 1973, 3, 1. jegyzet.
- 4 A pártus és Szászánida-kori zsidóságról lásd J. Neusner, „Jews in Iran”: *Cambridge History of Iran* 3 (1983/2) 915; J. Duchesne-Guillemin, „Zoroastrian Religion”: *Cambridge History of Iran* 3 (1983/2) 487; A. Christensen, *L’Iran sous les Sassanides*, Copenhagen, 1943, 363.
- 5 Netzer, A., „Some Notes on the Characterization of Cyrus...”, 72. Netzer az elhíresült szójáték kapcsán a Rós há-Sáná 3b helyére utal.
- 6 Így például az 1332-ben született híres zsidó perzsa költő, Sáhín által írt *Ardasírnámé*-ban Kürosz Eszter és Ahasvérus (a szövegben Ardasír) fia, így pedig zsidó származású.
- 7 J-B. Chabot, *Synodicon Orientale ou recueil de synodes nestoriens*, Párizs, 1902, 69–70; G. Fowden (szerk.), *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheisms in Late Antiquity*, Princeton, 1993, 29, 122.
- 8 Moses Khorenats’i, *History of the Armenians*, ford. R. W. Thomson, London, 1978. Moses Khorenats’i I. 24: 113, I. 25. I. 31. II. 13.
- 9 Érdemes megnézni a mitikus kajánida királyok első generációjának neveit, és ezeket összevetni a szászánida uralkodók neveivel.
- A Kavád és a Khuszrav különösen népszerű kései Szászánida-kori uralkodónév (Aveszta 19. Yast, 71. fejezet). Vö. A. Christensen, *Les Kayanides*, Copenhagen, 1931, 18.
- 10 G. Gnoli, *The Idea of Iran. An Essay on Origins*, Róma, 1989; E. Yarshater, „Iranian National History”: *The Cambridge History of Iran* 3 (1983/1) 359–481; E. Yarshater, „Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids?”: *La Persia nel Medioevo*, Róma, 1971, 517–531.
- 11 R. N. Frye, *The History of Ancient Iran*, München, 1984, 320; T. Daryae, „Tárikh-i millí já tárikh-i kiáni (Nemzeti történelem vagy Kajánida történelem?)”: uő, *Tárikh va farhang-i szászáni (Szászánida történelem és kultúra)*, Teherán, 1384/2005, 69.
- 12 Al-Bírúni életéről lásd Bosworth, C. E., „Bírūnī, Abū Raihān”: *Encyclopaedia Iranica Online*, Volume 4, BĀYJU – CARPETS, 1990. www.iranica.com; Jeremiás É. M., „A perzsák hozzájárulása a tudományok műveléséhez az iszlám korában”: Jeremiás É. M. (szerk.), *Iráni föld – perzsa kultúra*, Piliscsaba, 2007, 99–100.
- 13 Al-Bírúni, *Áthár al-Báqija*, Beirut, 19
- 14 C. E. Sachau (szerk.), Al-Bírúni, *The Chronology of Ancient Nations: an English version of the Arabic Text of Athār-ul-Bāqiya of Al-Biruni or Vestiges of Past*, London, 1879, 400. Ez a lista nem az *Áthár al-Báqija*-ból származik, hanem Al-Bírúni egy másik művéből, az ún. *Canon Masudicus*-ból.
- 15 Al-Bírúni Abú Raikhán, *Áthár al-Báqija*, Teherán, 1363/1983–1984, 152, Daryae, 67.
- 16 Al-Bírúni 1879, 114.
- 17 G. Le Strange – R. Nicholson (szerk.), *Ibn al-Balkhī, Fársznáma*, Teherán, 1385/2006–2007, 52–54.
- 18 Bahman személyéhez lásd Dj. Khaleghi-Motlagh, „Bahman”: *Encyclopaedia Iranica Online*, www.iranica.com, Volume 3, ĀTĀŠ – BEYHAQI, 1989.
- 19 Lásd a 6. jegyzetet.
- 20 Daryae 66. Khaleghi-Motlagh www.iranica.com
- 21 Daryae 66. Khaleghi-Motlagh www.iranica.com